

بازنمایی جامعه‌شناختی برخی نارضایتی‌های منجر به انقلاب اسلامی در پنج رمان سیاسی - اجتماعی

امید قادرزاده*

هیرش قادرزاده**

علی مرشدی‌زاده***

چکیده

این مقاله درصدد است تا در چارچوب نظریه‌ی بازنمایی، نحوه انعکاس برخی نارضایتی‌های منجر به انقلاب اسلامی را در رمان‌های انتشار یافته پس از انقلاب، در قالب بررسی کمی و استقرایی، شناسایی کند. در این پژوهش، با استفاده از روش و تکنیک تحلیل محتوا، رمان‌های «قطار ۵۷»، «اسماعیل»، «فصل کبوتر»، «جزیره سرگردانی» و «ساریان سرگردان» بررسی شده است. نمونه‌گیری از نوع احتمالی سیستماتیک و واحد تحلیل در این بررسی، پاراگراف است.

واژگان کلیدی

انقلاب اسلامی، نارضایتی، رمان، تحلیل محتوا.

مقدمه

بررسی جامعه‌شناختی ادبیات، از سنخ مطالعات میان‌رشته‌ای است که به واسطه مبانی، اصول و روش‌های تحقیق در علوم انسانی، توجه محققان جامعه‌شناسی و ادبیات را به خود جلب کرده است. در میان تقسیمات متنوع حوزه ادبیات، مکتوبات منثور، به ویژه ادبیات داستانی و روایی از جایگاه والایی برخوردار است. رمان و داستان کوتاه، نوع ادبی کاملاً بدون پیشینه‌ای است.

ogh1355@gmail.com

hersh.qaderza@gmail.com

morshedizad@shahed.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۴/۱۲

*. عضو هیئت علمی دانشگاه کردستان.

** کارشناس ارشد جامعه‌شناسی انقلاب اسلامی.

*** عضو هیئت علمی دانشگاه شاهد.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۲/۲۳

پس از مشروطه، نویسندگان تحت تأثیر فضای اجتماعی، از اسلوب قصه‌نویسی گذشته فاصله گرفتند و در پی آشنایی با اصول فنی و نوین داستان‌نویسی، کوشیدند با نگاهی نقادانه و گاه آمیخته به هجو، مسائل اجتماعی را مطرح کنند و رسالت اجتماعی خویش را انجام دهند. نخستین رمان‌های عصر مشروطه، در بستر رئالیسم با مایه‌های انتقادی و تاریخی حرکت می‌کرد؛ در حالی که رمان‌ها و داستان‌های کوتاه عصر رضاشاه و پس از آن، در فضایی مه‌گرفته و گرگ و میش جریان داشت و حال و هوایی سوررئالیستی و حتی سمبولیستی به خود گرفت. به سبب فشار استبداد و سانسور حکومت، پوشیده‌گویی و نمادگرایی نیز در این دوره تقویت شد.

پس از شهریور ۱۳۲۰ شمسی، با تغییر ساختار سیاسی و فضای حکومتی، نویسندگان بر بستر نوعی رئالیسم حرکت کردند که گاه به رئالیسم انتقادی گرایید. در برخی آثار به سبب نفوذ اندیشه‌های سوسیالیستی، رگه‌های سبک رئالیسم سوسیالیستی نیز به چشم می‌آید. (اکبری، ۱۳۸۲: ۱۸ - ۱۱) بنابراین، رمان، بازنمای آن دسته از تمایلات، خواسته‌ها و مطالبات جمعی است که به دلیل فقدان فرصت‌های سیاسی، همچنین به دلیل سیطره خرده‌نظام سیاسی بر خرده‌نظام‌های فرهنگی و اجتماعی، امکان بروز چندانی در عرصه عمومی به شیوه مسالمت‌آمیز نداشته و سرکوب می‌شوند. به همین دلیل، مطالعه رمان، در شناخت ناخودآگاه جمعی جامعه، سهم بسزایی دارد.

انقلاب اسلامی، به منزله ماندگارترین تحول فراگیر جامعه ایران در دنیای معاصر، در کنار سایر تأثیرات خود، تحولات عمیقی در ادبیات داستانی این مرز و بوم پدید آورد و مسیر رشد ادبیات داستانی ایران را تغییر داد. بر همین اساس، پژوهش در تاریخ انقلاب اسلامی بدون مطالعه ادبیات پس از انقلاب، کامل نیست و یکی از راه‌های فهم چرایی و چگونگی انقلاب، قطعاً در گرو آگاهی از ادبیات انقلاب اسلامی است؛ چراکه بسیاری از کارشناسان این حوزه، معتقدند هر آفرینش هنری و ادبی، چکیده عوامل سیاسی، اجتماعی، تاریخی و فرهنگی است. (مسکوب، ۱۳۷۳: ۱۵)

پس از واقعه عظیم انقلاب اسلامی، بسیاری از بنیادهای فکری، فرهنگی و معیارهای ارزشی و اخلاقی و همچنین سنجه‌های اجتماعی و باورشناختی، دگرگون شد. به دنبال تحول باورها و ارزش‌ها، ذهن و زبان و شیوه نگرش جامعه به مسائل، در سطوح واژگانی تغییر یافت. (حکیمی، ۱۳۵۸: ۱۵)

یکی از راه‌های انتقال پیام انقلاب به نسل‌های امروز و آینده، ادبیات و رمان است. بیان داستانی و استفاده از رمان، به سبب خصوصیات ویژه آن، از جمله عامه‌پسندی و عامه‌فهمی اغلب رمان‌ها و قابلیت القای برخی معانی خاص از طریق دیالوگ‌ها و فضاسازی‌های درون رمان، یکی از ابزارهای انکارناپذیر در بیان رویدادهای تاریخی و سیاسی است. رمان‌های اجتماعی - سیاسی، سرشت و بنیانی اجتماعی و مردم‌گرا دارند. آنها رنج‌های طبقات مختلف را بیان می‌کنند و اجتماع را آن‌گونه که می‌بینند، به نمایش می‌گذارند. (سپانلو، ۱۳۷۰: ۱۳۸) رمان می‌تواند ابزار خوبی باشد برای فهم جامعه، فهم تعاملات، فهم کنش‌ها و فهم

ساختارها و چارچوب‌هایی که زمانی پدید می‌آیند و بدون اینکه متوجه شویم چگونه حذف می‌شوند، صحنه را آرام ترک می‌کنند. رمان، تصویری از عاملیت‌ها و ساختارهای درگیر در زمینه اجتماعی - سیاسی را نشان می‌دهد و تیپ‌های مختلف فکری را در گستره متن به تصویر می‌کشد. (مرادپور، ۱۳۸۹: ۲۴)

هدف مقاله حاضر، دستیابی به روایت نویسندگان ادبی از رویدادها و فرایندهای منتج به انقلاب اسلامی ایران است. این روایت، برخاسته از دریافت ذهنی آنان از رویدادهای عینی و بیرونی است. هدف نویسندگان ادبی از خلق آثار هنری - ادبی ارائه تحلیل علمی نبوده است، بلکه صرفاً به بیان روایت خود از فرایند مبارزات انقلابی پرداخته‌اند. بر این اساس، مقاله حاضر، این پرسش را در کانون توجه خود قرار داده است که نارضایتی‌های منجر به انقلاب، در رمان‌های اجتماعی - سیاسی پس از انقلاب، چگونه بازنمایی شده است؟ کدام یک از ابعاد و مؤلفه‌های این نارضایتی، مورد توجه قرار گرفته است؟

چارچوب مفهومی

در ادبیات نظری مرتبط با جامعه‌شناسی و فلسفه هنر، هنر (رمان به‌مثابه یک فرم هنری) در سه سطح، مفهوم‌سازی شده است: هنر به‌مثابه ساختی زیبایی‌شناختی؛ هنر در مقام بخشی از خلاقیت ذاتی و محصول روحيات، احساسات و رشد فردی؛ هنر به‌مثابه برساخت اجتماعی و تولید اجتماعی. بر مبنای رویکرد سوم، ابعاد زیبایی‌شناختی اثر هنری و تجلی احساسات و عواطف فردی، در شرایط تاریخی و اجتماعی ریشه دارد. کورنبلوم معتقد است:

هنر مربوط به هر جمعیتی در جهان، گذشته یا حال، منبعی قابل تأمل است؛ برای اینکه دریابیم مردمان آن جامعه، خود را چگونه سازماندهی می‌کنند و نیز برای درک ماهیت روابط بین فردی آنها و برای اینکه بدانیم برای امور لاهوتی یا عادی خود چه ارزشی قائلند یا آن را تقبیح می‌کنند. (Kornblum, 1994: 28)

بر این اساس، هنر پیش از آنکه تولید مادی صرف و فردی باشد، نوعی «جهان‌بینی» قلمداد می‌شود که از زاویه آن، می‌توان زمینه اجتماعی خلق اشکال هنری را مشخص و بیان کرد. (paul, 2005: 10) چنین نگرشی به شکل مشابه در دیدگاه گلدمن مشاهده می‌شود. وی هنر و آفریده‌های نبوغ را محصول جهان‌بینی و تصاویر ذهنی افراد و عاملان آن می‌داند. این نوع نگرش درباره هنر و اثر هنری، ما را به دیدگاه‌های مربوط به نظریات بازنمایی، رهنمون می‌شود.

مجموعه آنچه نظریات بازنمایی خوانده می‌شود، بنیان نظری تحقیق حاضر را تشکیل می‌دهد. در این رویکرد، هنر حاوی اطلاعاتی درباره جامعه است. رویکرد بازنمایی در جامعه‌شناسی هنر، حوزه‌ای گسترده از تحقیقات را در بر می‌گیرد. این تحقیقات، مبتنی بر این عقیده مشترکند که هنر آیینی جامعه است یا هنر به واسطه جامعه مشروط شده و تعیین می‌یابد. (Alexander, 2003: 21) این رویکرد، قائل به ارتباطی

مستقیم میان هنر و جامعه نیست، بلکه آفرینش هنری را به مثابه بخشی از جامعه و بازتابی از آن و در عین حال مؤثر بر آن می‌داند. پیچیدگی‌های تحلیل‌های پژوهشگرانی مثل گلدمن، لوکاج، ولف، دو وینیو و بوردیو درباره چگونگی این تعامل، مؤید این ادعاست که هنر نمی‌تواند صرفاً رونویسی یا عکسی از جامعه باشد. این رویکرد، پیشینه‌ای طولانی در جامعه‌شناسی دارد و با تمرکز بر نگاه جامعه‌شناختی به هنر، به مطالعه و آموختن درباره جامعه می‌پردازد. رویکرد بازنمایی، برای بررسی میزان انطباق محتوای پیام‌های اثر هنری با واقعیت اجتماعی، مناسب به نظر می‌رسد. این رویکرد، معتقد است آنچه هنر و دیگر رسانه‌ها نمایش می‌دهند، بازتابی از شرایط اجتماعی است. (Ibid)

از دید آلن، هنر از منظر جامعه‌شناختی، مجموعه‌ای از رسوم حامل معانی و نقش‌های رفتاری است که افراد جامعه در نظر می‌گیرند. کنش‌های هنری، همانند رمزگان رفتاری هستند که در افراد نهادینه می‌شوند و در متن رمزگان و نقش‌ها، بیرونی می‌گردند. آنها همچنین در قالب کنش‌های نمادین، عامل تغییر در ساختار اجتماعی‌اند. بدین ترتیب، تجربیات زیبایی‌شناختی، همیشه با ساخت گروهی درون جامعه ارتباط تنگاتنگ دارند. (Allen, 1954: 6 - 7) هر گونه تلاش برای تحلیل جامعه‌شناختی اثر هنری، با بررسی هم‌زمان تجربه واقعی خلاقیت و تجربه عملی و پویای زندگی در متن جامعه آغاز می‌شود و هدف، مطالعه رابطه بین تجربه تخیلی و دینامیسم اجتماعی است. (دو وینیو، ۱۳۸۸: ۷) بر این اساس، ماهیت شیء هنری، تابعی از شبکه اجتماعی - ارتباطی است که شیء هنری در آن جای گرفته است. از آنجا که این تحقیق می‌کوشد نارضایتی‌های اجتماعی موجود در جامعه پیش از انقلاب را از دریچه نوع خاصی از آفرینش هنری، یعنی رمان تحلیل کند، باید از طریق تحلیل درونی آثار هنری مورد مطالعه‌اش، این نوع درهم‌تنیدگی یا دیالکتیک را نشان دهد. این منظومه نظری، به پژوهشگر کمک می‌کند با بازخوانی و تحلیل محتوای رمان‌ها، راهی برای شناخت اوضاع اجتماعی جامعه در آستانه انقلاب بیابد.

تعریف مفاهیم

بازنمایی: در برخورد با امر واقع (که در اینجا منظور، متن ادبی و به‌طور خاص رمان است) دوگونه رویکرد از یکدیگر تفکیک پذیرند؛ در رویکرد نخست، متن، انعکاس واقعیت است و به داده‌ای تاریخی تبدیل می‌گردد که واقعیت در آن دیده می‌شود؛ در رویکرد دوم، متن، تولیدگر نیز هست و علاوه بر بازنمایی امر واقع، خلق نیز می‌کند. در این زمینه، نظر ارسطو حائز اهمیت است:

هنر ضرورتاً تقلید [نیست] و دنیایی [هم] نیست که به وسیله حواسمان درک می‌کنیم، بلکه هنر فرآیندی است که طی آن، اتفاقات طبیعت از طریق ابزاری بیان می‌شود؛ یعنی طبیعت را تغییر می‌دهد یا به آن کمال می‌بخشد. (کلیگز، ۱۳۸۸: ۲۸)

رمان^۱: رمان، زاده یک بحران است؛ بحرانی که بین شکل‌های خلق‌شده برای دنیایی که در شرف فروپاشی و نابودی است و شکل‌های تازه‌ای که برای پاسخ‌گویی به یک وضع جدید در جستجوی خویشتن است، پدید می‌آید. (اکبری، ۱۳۸۲: ۴۱) شمیسا معتقد است داستان، اثری روایی به نثر است که بر جعل و خیال مبتنی باشد و اگر طولانی باشد به آن رمان می‌گویند. (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۷۱)

انقلاب اسلامی^۲: حرکت مردمی و خیزش ملت ایران در سال‌های ۱۳۵۷ - ۱۳۵۶ شمسی علیه رژیم استبدادی پهلوی، به رهبری امام خمینی علیه‌السلام و با شعارها و ایدئولوژی اسلامی است که در سه دهه گذشته، با هدف دستیابی به آرمان‌ها و اهداف انقلاب در عرصه‌های داخلی و بین‌المللی، تداوم داشته است. (ملکوتیان، ۱۳۸۷: ۴۲)

نارضایتی: مسائل و مشکلاتی است که در جامعه، مردم و نخبگان را درگیر می‌سازد و به شکل اعتراض، اعتصاب و درگیری، همراه با شعارهایی در طرد نظام حاکم، نمودار می‌گردد. (همان: ۲۵۹)

ایضاح مدل مفهومی (شاخص‌های تحلیل محتوا)

نارضایتی‌های اجتماعی، در زمره عوامل بنیادین وقوع هر انقلاب و زمینه‌ساز به فعلیت درآمدن عوامل وقوع انقلاب است. نارضایتی، اولین عنصر مهم در وقوع هر انقلاب است، اما هرگونه نارضایتی، انقلابی محسوب نمی‌شود. نارضایتی انقلابی، نارضایتی‌ای است که به حد ناامیدی از بهبود شرایط رسیده باشد و دست‌کم در بخشی از نخبگان و توده‌ها و در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی یا برخی از آنها ظهور یابد. ظهور این نارضایتی، باعث تغییر در مواضع و رفتار افراد می‌شود، اما برای ایجاد انقلاب و سایر تغییرات اجتماعی، شرایط دیگری نیز لازم است. هنگامی که نارضایتی انقلابی، بخشی از توده‌ها را فرا گرفت، خود را در اعتراض‌ها، اعتصاب‌ها و درگیری‌ها همراه با شعارهایی در طرد نظام حاکم، نشان می‌دهد. (همان: ۲۵)

مفهوم «نارضایتی انقلابی»، مفهومی پسینی است که به منظور تبیین چرایی وقوع انقلاب اسلامی، مورد توجه محققان مختلف (رفیع‌پور، ۱۳۷۰؛ زیباکلام، ۱۳۷۲؛ امیراحمدی، ۱۳۷۲؛ عیوضی، ۱۳۸۰؛ سمتی، ۱۳۷۷؛ مشیری، ۱۳۸۴) قرار گرفته است. ابعاد چهارگانه این نارضایتی در جدول شماره یک عملیاتی شده است.

ابعاد	تعریف عملیاتی (مؤلفه‌ها)
فرهنگی	هتک حرمت و سخت‌گیری به روحانیان، عدم توجه به مناسبت‌های مذهبی نظیر تاسوعا و عاشورا، بی‌توجهی به ساختار مذهبی جامعه، جدایی دین از سیاست، وجود افراد غیر مسلمان در مراکز اداری، نقض مقررات دین اسلام، مبارزه با مظاهر اسلامی، قطع رابطه با کشورهای مسلمان
اجتماعی	فساد طبقه حاکم، خفقان و سلب آزادی‌های فردی و اجتماعی، نبود عدالت و امنیت اجتماعی، وجود نظام اداری فاسد، فروپاشی خانواده، گسترش حاشیه‌نشینی

1. Novel.
2. Islamic Revolution.

ابعاد	تعریف عملیاتی (مؤلفه‌ها)
اقتصادی	اقتصاد نفتی، تغییر در الگوی مصرف، واردات کالاهای لوکس، تورم، قطبی شدن جامعه و انباشت ثروت در دست طبقات بالا، مالیات سنگین، بالا رفتن نرخ خدمات مورد نیاز، فقیر شدن فزاینده جامعه، کم شدن درآمدها، افزایش بیکاری، تغییر در قوانین کار و تجارت
سیاسی	شاه خودکامه و ضعیف‌النفس، ارتش تا بن دندان مسلح، دستگاه مخوف ساواک، اتکا به قدرت‌های بیگانه، انزوای گروه‌های اجتماعی، سیستم نظامی متکی به شاه، از دست رفتن مقبولیت سیستم سیاسی، استبداد، بسته بودن مشارکت سیاسی، وجود سانسور

جدول شماره ۱: مفهوم‌سازی ابعاد و مؤلفه‌های نارضایتی انقلابی

روش تحقیق: در این مقاله، از روش تحلیل محتوای کمی استفاده شده است. تحلیل محتوا^۱ به هر نوع فن استنتاج از طریق شناخت منظم^۲، عینی^۳ و ویژگی‌های پیام، اطلاق می‌شود. (هولستی، ۱۳۷۳: ۷۳) در تحلیل محتوا، پژوهشگر به جای سنجش نگرش‌ها، باورها و دیدگاه‌های افراد را از طریق پرسش‌نامه و پیام‌هایی که تولید کرده‌اند، تحلیل می‌کند. (بدیعی، ۱۳۷۴: ۱۱)

شیوه جمع‌آوری اطلاعات: در مقاله حاضر، همه موضوعات و مطالب مرتبط با ابعاد و شاخص‌های مفهوم نارضایتی در رمان‌های مورد بررسی، به صورت استقرایی و جزء به جزء بررسی و شمارش شده است. واحد تحلیل تحقیق: واحد تحلیل تحقیق، تمامی پاراگراف‌های مندرج در رمان‌ها است. در این تحقیق، واحد متن، هر یک از مطالب و موضوعات مطرح شده در رمان‌ها (در قالب پاراگراف) است؛ واحد ثبت، عناصر درون متن است و واحد شمارش، تعداد نشانگان مرتبط با نارضایتی‌های منجر به انقلاب در رمان‌های پس از انقلاب اسلامی است. همچنین محتوای رمان‌ها از جنبه نارضایتی‌های منجر به انقلاب، در متن و ابعاد و مؤلفه‌های آن بررسی می‌شود.

جامعه آماری و نمونه‌گیری: همان‌گونه که در بخش چارچوب مفهومی خاطرنشان شد، نظریه بازنمایی بر این پیش‌فرض استوار است که رمان و ادبیات به طور کلی بازنماینده وضعیت جامعه است. واقعیتی که در این رمان‌ها بازنمایی می‌شود، به لحاظ اجتماعی برساخته شده و متأثر از نظام معنایی و تجارب زندگی و خاستگاه اجتماعی نویسنده است که ممکن است با واقعیت - انقلاب به مثابه یک امر واقعی - آن‌گونه که بوده و هست، تفاوت داشته باشد. به بیان دیگر، مقام بازنمایی در مقاله حاضر، مقام متن رمان است. بنابراین، ماهیت توصیفی، اکتشافی و تفریدی دارد. از این رو، در این نوع از مطالعات، الزامی به انجام نمونه‌گیری به شیوه پوزیتیویستی وجود ندارد. رمان‌هایی که تحلیل شده‌اند، بخشی از دغدغه‌ها و توجهات پدیدآورندگان خود را

1. Content Analysis.
2. Systematic.
3. Objective.

بازنمایی جامعه‌شناختی برخی نارضایتی‌های منجر به انقلاب اسلامی ... □ ۱۰۳

درباره رویدادها و تحولات انقلابی بیان می‌کنند. بنابراین، نتایج حاصل‌شده، نه قابل تعمیم به کل رمان‌های سیاسی - اجتماعی در این حوزه، و نه لزوماً پژوهاک واقعیت انقلاب اسلامی است. بر این اساس، در مقاله حاضر، رمان‌هایی بررسی شده است که در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی منتشر شده‌اند. این رمان‌ها را افرادی نوشته‌اند که هرچند از کنشگران اصلی انقلاب به شمار نمی‌آیند، از طبقه متوسط جامعه هستند که تجربه زندگی با جامعه قبل از انقلاب را دارند. آنها از نزدیک، شاهد جنبش انقلابی و فرایندها و رویدادهای منتج به انقلاب اسلامی بوده‌اند و با پیروزی انقلاب، به بازخوانی تجارب زندگی خود در قالب رمان پرداخته‌اند.

پرسش آغازین مقاله، این بود که «رمان‌های اجتماعی - سیاسی تولیدشده پس از انقلاب، چه روایت و تصویری از برخی نارضایتی‌های منجر به انقلاب ارائه کرده‌اند؟». این پرسش، ایجاب می‌کند همه رمان‌های سیاسی - اجتماعی انتشاریافته در آن فاصله زمانی بررسی شوند. با توجه به حجم بالای رمان‌های انتشاریافته پس از انقلاب^۱ و امکان پذیرنبودن بررسی همه آنها، به بررسی پنج رمان سیاسی - اجتماعی (جدول شماره ۲) به روش نمونه‌گیری احتمالی سیستماتیک، بسنده شده است. چنان‌که از نوع پرسش این پژوهش پیداست، مقاله حاضر در پی اثبات یا رد فرضیه‌ای خاص نیست. در اینجا با مجموعه‌ای از داده‌های متنی (رمان‌های سیاسی - اجتماعی) سروکار داریم که نویسندگان آنها پس از انقلاب، حوادث و رویدادهای انقلاب را در قالب رمان بازخوانی کرده‌اند.

نام رمان	نویسنده	انتشارات	سال انتشار	تعداد صفحات
فصل کبوتر	حسین فتحی	سوره مهر	۱۳۸۹	۱۹۶
اسماعیل	امیرحسین فردی	سوره مهر	۱۳۸۷	۲۸۷
قطار ۵۷	رضا رئیسی	سوره مهر	۱۳۸۶	۵۶۶
جزیره سرگردانی (جلد ۱)	سیمین دانشور	خوارزمی	۱۳۷۲	۳۲۶
ساریان سرگردان (جلد ۲)		خوارزمی	۱۳۸۰	۳۰۷

جدول شماره ۲: مشخصات رمان‌های مورد بررسی

تکنیک گردآوری و تحلیل داده‌ها: به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، بر اساس یک مطالعه مقدماتی، مفاهیم و مقوله‌های مرتبط با ابعاد نارضایتی، مشخص و سپس بر اساس پرسش‌نامه معکوس، گدگذاری و استخراج

۱. از رمان‌های منتشرشده با محوریت انقلاب اسلامی، می‌توان این موارد را نام برد: آتش از آتش (۱۳۶۳)، رازهای سرزمین من (۱۳۶۶)، حوض سلطون (۱۳۶۸)، زنده‌باد مرگ (۱۳۶۹)، اسیر زمان (۱۳۷۳)، تفنگ پدر بر بام شهر (۱۳۷۷)، سال‌های بنفش (۱۳۷۸)، تالار پذیرایی پایتخت (۱۳۸۰)، آخرین روزهای بهار (۱۳۸۷) و ...

شده است. داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار «SPSS» تحلیل گردیده است.

روایی و پایایی ابزار گردآوری داده‌ها: برای بالابردن اعتبار^۱ پرسش‌نامه معکوس، ابتدا اعتبار صوری سؤالات، با بهره گرفتن از دیدگاه‌ها و مشورت با تعدادی از متخصصان مرتبط با موضوع و با روش تحلیل محتوا بررسی شد. در همین راستا، از دیدگاه‌های متخصصان، در تنظیم تقدم و تأخر مفاهیم یا متغیرها و گزینه‌های آن، حذف یا اضافه برخی مقولات یا گزینه‌ها، شیوه اندازه‌گیری و نظایر آن، بهره گرفته شد و در تنظیم نهایی اعمال گردید. برای بالا بردن میزان پایایی و حصول عینیت در پژوهش حاضر و به‌دست‌دادن اطلاعاتی معتبر در خصوص نشریات مورد بررسی، بر مهارت، بصیرت و تجربه کدگذاران و صراحت مقوله‌ها و شیوه کدگذاری، تأکید ویژه‌ای شد. برای محاسبه ضریب پایایی ابزار اندازه‌گیری، از فرمول «اسکات»^۲ استفاده شد. این روش، به دلیل لحاظ کردن زیرمقوله‌ها در محاسبه ضریب پایایی، از روش‌های دیگر مطمئن‌تر است. (بدیعی، ۱۳۸۰: ۷) در این روش پس از کدگذاری، حدود ۲۰ درصد از مطالب مربوط به مؤلفه‌های نارضایتی که قابل قضاوت ارزشی هستند، با فاصله زمانی یک ماه، مجدداً کدگذاری و سپس درصد توافق بین دو مرحله کدگذاری (درصد توافق مشاهده‌شده) محاسبه شد. درصد توافق مورد انتظار نیز، از مجموع مجذورات درصدهای زیرمقوله‌ها به دست آمد. با قرار دادن درصد توافق مشاهده‌شده و مورد انتظار در فرمول اسکات، ضریب پایایی برای نارضایتی موجود در جامعه، ۸۶ درصد به دست آمد که بر مبنای آن می‌توان به طور نسبی به عینیت تحقیق، اطمینان کرد.

یافته‌ها

خلاصه رمان «قطار ۵۷»

رمان «قطار ۵۷» که از آخرین نوشته‌های رضا رئیسی است، با نگاهی داستانی گونه، به جریان‌های سال‌های پایانی دهه پنجاه می‌پردازد. قصه با یکی از جلسات زیرزمینی گروه‌های چپ (توده‌ای) آغاز می‌شود و با دستگیری همه حاضران پایان می‌یابد. هدف ساواک، فردی به نام «قامت» است که مدیر جلسه و از رهبران گروه است. ورود «قامت» به ساواک و آغاز بازجویی‌ها و شکنجه‌ها تا زمانی که او راهی زندان می‌شود و همچنین حوادث زندان تا زمان پیروزی انقلاب، از دیگر وقایع بیان‌شده در این رمان هستند.

خلاصه رمان «اسماعیل»

این رمان، روایت جوانی به نام اسماعیل است که به طور ناگهانی وارد انقلاب می‌شود و با تحولاتی که در

1. Validity.
2. Scott.

وی رخ می‌دهد، مسیری متفاوت با گذشته‌اش را در پیش می‌گیرد. اسماعیل، تهرانی و بچه جنوب شهر است؛ با کمی شر و شور و اندکی متفاوت با دیگر همسالانش. او پدر رفتگرش را در کودکی از دست می‌دهد و در نوجوانی از درس بیزار می‌شود. سپس به کمک یک قاچاقچی، به استخدام بانک شاهی درمی‌آید. در پی استخدام، وضع خانواده را سامان می‌بخشد و به دختری از محله‌های مصفای جنوب شهر، دل می‌بندد. بعد از چند سال که اسماعیل به عنوان کارمندی جزء، در نظام اداری - مالی رژیم شاه خدمت می‌کند و درست در جایی که خواننده فکر می‌کند زندگی شیرین می‌شود، همه چیز به هم می‌ریزد. او در پی گرایش درونی به معنویات و در روند اتفاقاتی ریز و درشت، خود را، هم از خدمت در بانک شاهنشاهی محروم می‌کند و هم از مهر دختری که معشوقه‌اش شده است. سبب سرخ زندگی اسماعیل در چرخ دوار خود، به مسجد و سپس به کتابخانه‌داری و بعد از آن به مدیریت قرض‌الحسنه می‌رسد و در مسیر انقلاب، برخلاف منش غالب روزگار خود، به قشر روحانی متمایل می‌گردد. داستان با رسیدن به سال‌های ۵۵ و ۵۶ به پایان نزدیک می‌شود، ولی به اتمام نمی‌رسد.

خلاصه رمان «جزیره سرگردانی» و «ساربان سرگردان»

محور داستان، خانواده «نوریان» است؛ خانواده‌ای متشکل از «هستی» و «شاهین» - خواهر و برادر - که پدرشان کشته شده و مادرشان، «عشرت»، با مردی کم‌سواد به نام «گنجور» ازدواج کرده است. گنجور دلال کارهای فرهنگی و هنری برای آمریکایی‌های مقیم ایران است.

هستی که محور اصلی داستان است، بیست‌وشش سال دارد. او دوستی به نام «مراد» دارد که دارای گرایش‌های مارکسیستی است. هستی و برادرش، نزد مادر بزرگ پدری‌شان، «توران»، زندگی می‌کنند. انتظار هستی برای ازدواج با مراد به نتیجه نمی‌رسد. از این رو، مادرش او را با خانم «فرخی» که دنبال همسری برای پسرش، سلیم می‌گردد، آشنا می‌کند. آشنایی با سلیم، به دوستی و سپس عشق تبدیل می‌شود و آن دو، بدون اینکه به محضر بروند، به عقد یکدیگر درمی‌آیند و پنهان از چشم دیگران، با هم ازدواج می‌کنند. از این پس، هستی که قبلاً سرگردان بود، به آرامش می‌رسد و راه زندگی خود را می‌یابد. جلد اول داستان (جزیره سرگردانی) آنجا تمام می‌شود که قرار است این دو، به زودی مراسم رسمی ازدواج خود را برپا کنند.

در جلد دوم به نام «ساربان سرگردان»، سلیم دچار سرگشتگی می‌شود؛ چراکه هستی به دلیل ارتباط قبلی‌اش با مراد زندانی شده و در زندان، برای گمراه کردن ساواک، سخنانی گفته که چون حقیقت آنها بر سلیم آشکار نیست، تصور می‌کند هستی به او خیانت کرده است. وقتی تلاش سلیم برای فراری دادن هستی از زندان هم به نتیجه نمی‌رسد، با یک دختر اصفهانی به نام نیکو ازدواج می‌کند، اما همچنان دل در گرو عشق هستی دارد. سلیم در پی مرگ مادرش، به تدریج در باورهای خود تردید و حتی تجدید نظر می‌کند.

بعد از این قضایا، ساواک با توصیه کراسلی آمریکایی، مراد و هستی را در «جزیره سرگردانی» رها می‌کند تا آنها ناچار شوند با ساواک همکاری کنند. اما هستی و مراد، به کمک شخصی به نام «ساربان سرگردان»، که در واقع از طرف گنجور مأمور نجات آنها شده است، از آن جزیره نجات می‌یابند و به تهران بازمی‌گردند. آنها به منزل سیرِ ادوارد، حاکم انگلیسی سابق کراچی می‌روند و آنجا متوجه می‌شوند که کراسلی فکر می‌کند آن دو در جزیره از بین رفته‌اند. بنابراین، آزادانه زندگی جدیدی را شروع می‌کنند. اوج گرفتن انقلاب اسلامی و اوضاع نابسامان کشور نیز توجه‌ها را از آن دو دور می‌کند.

با پیشرفت انقلاب، وضع مالی گنجور به هم می‌ریزد و وی تصمیم می‌گیرد با خانواده‌اش به انگلیس برود. مراد قصد دارد با هستی ازدواج کند. مادر مراد از این ازدواج استقبال می‌کند و با وجود مخالفت‌های پدر مراد، آن دو با هم ازدواج و به خانه توران نقل مکان می‌کنند. هستی صاحب یک فرزند می‌شود. در پایان داستان، سلیم، به نوعی از آرمان‌ها و ارزش‌های گذشته‌اش بریده است. مراد به زندگی عادی برگشته و سیاست‌زدگی سابق را رها کرده است. او زندگی مشترک آرامی با هستی دارد و در کنار هم سعادتمند هستند.

خلاصه رمان «فصل کبوتر»

موضوع این اثر، زندگی یک کارگر جوان مبل‌ساز در سال‌های ۵۵ و ۵۶ است. وی پس از آشنایی با یک دانشجوی انقلابی و شرکت در جلسات و انجمن‌های مخفی آن دوران، در عملیاتی بزرگ، یک انبار بزرگ آمریکایی‌ها را به آتش می‌کشد. این کارگر جوان، در راه گسترش انقلاب و مردمی شدن آن، نقش مهمی ایفا می‌کند.

در این رمان، به مبارزات مردم ایران با رژیم ستم‌شاهی در سال‌های ۵۵ و ۵۶، فضای زندگی مردم در آن دوره، فضای اجتماعی شهرها به‌خصوص تهران، و اوضاع و احوال جوانان و دانشجویان اشاره شده است.

انعکاس ابعاد نارضایتی در رمان‌های مورد بررسی

در جدول شماره ۳، نسبت تأکید بر ابعاد نارضایتی در رمان‌های مورد بررسی، نشان داده شده است. از میان ابعاد چهارگانه نارضایتی، نارضایتی‌های فرهنگی با ۴۳/۹ درصد، بیشترین انعکاس را داشته است. نارضایتی سیاسی با ۳۵/۱ درصد در مرتبه دوم جای دارد. نارضایتی اجتماعی با ۱۴ درصد، و نارضایتی اقتصادی با ۷ درصد در مرتبه‌های بعدی قرار گرفته‌اند.

همچنین در این جدول، نحوه بازنمایی ابعاد نارضایتی، با تفکیک رمان‌های مورد بررسی آمده است. در رمان‌های «فصل کبوتر» و «اسماعیل»، نارضایتی فرهنگی و در رمان «قطار ۵۷» نارضایتی سیاسی بیشتر بازنمایی شده است. در رمان دو جلدی «جزیره سرگردانی» و «ساربان سرگردان» نارضایتی‌های فرهنگی و سیاسی به یک اندازه بازنمایی شده است.

جمع		اسماعیل		جزیره سرگردانی و ساربان سرگردان		فصل کبوتر		قطار ۵۷		رمان نارضایتی
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
۳۵/۱	۲۰	۳۵/۷	۵	۳۵/۷	۵	۶/۶	۱	۶۴/۲	۹	نارضایتی سیاسی
۴۳/۹	۲۵	۵۷/۱	۸	۳۵/۷	۵	۷۳/۳	۱۱	۷/۱	۱	نارضایتی فرهنگی
۷	۴	۰	۰	۲۱/۴	۳	۰	۰	۷/۱	۱	نارضایتی اقتصادی
۱۴	۸	۷/۱	۱	۷/۱	۱	۲۰	۳	۲۱/۴	۳	نارضایتی اجتماعی
۱۰۰	۵۷	۱۰۰	۱۴	۱۰۰	۱۴	۱۰۰	۱۵	۱۰۰	۱۴	جمع

جدول شماره ۳: نسبت تأکید بر ابعاد نارضایتی در رمان‌های مورد بررسی

انعکاس نشانگان و مؤلفه‌های نارضایتی در رمان‌های مورد بررسی در جدول شماره ۴ به مؤلفه‌های نارضایتی در ابعاد چهارگانه سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در رمان‌های مورد بررسی، توجه شده است. اطلاعات جدول نشان می‌دهد که از میان نشانگان نارضایتی، مؤلفه‌های «عدم توجه به ساختار مذهبی جامعه» با ۲۲/۸ درصد، «هتک حرمت و سخت‌گیری به روحانیان به‌ویژه امام خمینی ره» با ۱۵/۷ درصد و «نقض آشکار قوانین اسلام» با ۵/۲ درصد بیش از سایر مؤلفه‌ها در رمان‌ها بازنمایی شده است. به بیان دیگر، بافت اسلامی جامعه و اقدامات و عملکرد غیرمذهبی رژیم شاه، بیش از دیگر موارد، سبب پیدایش نارضایتی‌های فرهنگی در جامعه شده است.

ابعاد	مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد
فرهنگی	عدم توجه به ساختار مذهبی جامعه	۱۳	۲۲/۸
	هتک حرمت و سخت‌گیری به روحانیان به‌ویژه امام خمینی <small>ره</small>	۹	۱۵/۷
	نقض آشکار قوانین اسلام	۳	۵/۲
سیاسی	نبود آزادی احزاب و سندیکاها	۱	۱/۷
	اتکا به قدرت‌های بیگانه	۷	۱۲/۲
	شاه خودکامه و ضعیف‌النفس	۵	۸/۷
	از دست رفتن اعتبار سیاسی رژیم	۱	۱/۷
اجتماعی	وجود دستگاه مخوف ساواک	۳	۵/۲
	نبود عدالت اجتماعی	۶	۱۰/۵
	فساد طبقه حاکم و رشوه‌خواری	۳	۵/۲
اقتصادی	سلب آزادی‌های فردی و اجتماعی	۲	۳/۵
	مهاجرت روستاییان از روستا به شهر و فدا شدن اقتصاد	۱	۱/۷
	فقر عظیم جامعه	۱	۱/۷
جمع	واردات کالاهای مصرفی و وابستگی به آنها	۲	۳/۵
		۵۷	۱۰۰

جدول شماره ۴: توزیع مطالب بر حسب مؤلفه‌های نارضایتی در رمان‌های مورد بررسی

در ادامه، به نحوه بازنمایی این مؤلفه‌ها در رمان‌های مورد بررسی اشاره می‌شود:

محمد دست حجت را گرفت و راه افتادند. کوچه شلوغ‌تر از قبل بود و راه‌رفتشان به کندی صورت می‌گرفت. وقتی به اول خیابان رسیدند، چند ماشین پُر از نیروهای ضد شورش، با سپر و کلاه و باتوم در دو طرف کوچه ایستاده بودند.

حجت با تعجب پرسید: «می‌بینی محمد آقا؟!»

محمد گفت: «بله نیروهای ضد شورش برایمان آورده‌اند!»

حجت با تأسف و تعجب گفت: «کشوری که نود و نه درصد مردمش مسلمانند، حق ندارند در مجلسی که حرف از اسلام زده می‌شود شرکت کنند!»

محمد گفت: «خودشان می‌دانند چه گندی به این مملکت زده‌اند، برای همین می‌ترسند. از قدیم گفته‌اند: چوب را که برداری گریه‌دزده فرار می‌کند. اینها هم از گندکاری‌شان خبر دارند. هر جا ده نفر جمع شوند و یکی بخواهد چهار کلام حرف درست و حسابی بزند، فکر می‌کنند ممکن است پنبه‌شان زده شود و گند کارشان بالا بیاید. این است که پیشاپیش می‌آیند و می‌ایستند برای پیشگیری». (دانشور، ۱۳۷۲: ۱۴۴)

***

پارسوا ساکت می‌ماند. پیشخدمت جوان می‌آید و سفارش می‌گیرد. المیرا مطابق معمول آبجو سفارش می‌دهد. پیشخدمت از آوردن آبجو معذور است و می‌گوید:

ما انقلاب کردیم تا این بساطها رو جمع کنیم و ادامه می‌دهد نیروهای انقلابی کارخانه‌های آبجو و مشروب‌سازی را آتش زده‌اند. المیرا عصبانی می‌شود. (رئسی، ۱۳۸۶: ۱۱۰)

***

مادر کامل عصبانی شد و با فارسی شکسته‌بسته، به زحمت می‌گفت: همه رو با دو چشای خودم دیدم، هم پیشه‌وری، هم غلام یحیی، زن‌ها رو می‌رقصوندن. بی‌ناموس بازی بود مادر، رضا شاه هم چادر برمی‌داشت. همه‌شون مثل هم بودن. می‌خواستن مردم رو از دین و ناموسشون جدا کنن. (فردی، ۱۳۸۷: ۲۱۱)

آنچه در انقلاب اسلامی ایران، بیش از هر چیز جلب توجه می‌کرد و از چشم ساختارگرایان نیز به دور نماند، بُعد فرهنگی انقلاب بود. (طالبان، ۱۳۸۳: ۵۷) در واقع، بهره‌گیری از نمادها، شعارها و اسطوره‌هایی که در فرهنگ دینی مردم ایران ریشه داشت و نیز بسیج توده‌ها از رهگذر شبکه مساجد، یعنی یک نهاد کاملاً بومی و کارآمد، نکته‌ای نبود که بتوان آن را به سادگی و با استفاده از نظریات موجود، به‌ویژه نظریات ساختارگرایانه، توضیح داد. ساختارگرایان و از همه مشهورتر اسکاچپول، ناچار شدند برای رفع کاستی‌های دیدگاه خود، به نقش فرهنگ سیاسی و تغییرات آن و نیز نقش بی‌همتای رهبران و نخبگان انقلابی، توجه مجدد کنند. (شجاعیان، ۱۳۸۲: ۲۲) بر این اساس، از دیگر موارد مهم، توجه به نقش پررنگ مساجد در رمان‌هاست.

بازنمایی جامعه‌شناختی برخی نارضایتی‌های منجر به انقلاب اسلامی ... □ ۱۰۹

چه بدبختی مامان؟! مگه کسی تا حالا با مسجد رفتن و نماز خوندن بدبخت شده که من دومی‌اش باشم. مثل این شاه و درباری‌هاش خوبه که نه خدا رو می‌شناسن و نه پیغمبر خدا رو تا می‌خوان مردم هم رو از دینشون جدا کنن... . اتفاقاً مامان، مسجد و نماز، آدم رو خوشبخت می‌کنه، نه بدبخت... (فردی، ۱۳۸۷: ۱۹۳)

علاوه بر این، جایگاه مساجد در بسیج توده‌ها و گسترش بسیج انقلابی، مورد توجه قرار گرفته است:

حتماً می‌دانید که تنها، آگاهی مردم شهرهای بزرگی مثل تهران، کافی نیست. نهضت متعلق به همه مردم است. انقلاب باید فراگیر باشد. این حرف‌ها باید به گوش همه مردم برسد و همه باید در جریان باشند و بدانند که چه نقشه‌هایی برای آنها کشیده‌اند و چه خواب‌هایی برایشان دیده‌اند. آن چیزهایی که خود تو در این مدت فهمیده‌ای، باید به گوش همه مردم برسد؛ حتی در شهرهای کوچک، روستاها و بخش‌ها. اما آنجا امکان چاپ و تکثیر اعلامیه نیست. بچه‌ها! این مسئولیت بزرگ و مهم را به شما در مساجد واگذار کرده‌اند. (فتاحی، ۱۳۸۸: ۱۲۲)

همان‌طور که محققان به نقش روحانیان در جریان جنبش‌های مردمی، به‌ویژه انقلاب عظیم مردمی ایران توجه کرده‌اند، در رمان‌های مورد بررسی نیز نقش رهبری و مذهبی امام خمینی ره مورد توجه ویژه قرار گرفته است. مطلبی که در ادامه خواهد آمد، اهمیت و نقش انکارناپذیر امام خمینی ره را در جریان انقلاب و بازنمایی آن در رمان‌های مورد بررسی بعد از انقلاب، به خوبی نشان می‌دهد.

وقتی آدم فکرش را می‌کند، می‌بیند حاج آقا روح‌الله چه جسارتی داشته‌اند ... می‌دانی به شاه چه گفته بود؟!

حجت چشم به دهان احد داشت.

خطاب به شاه گفتند: «بنی‌امیه که جنایات کربلا را مرتکب شدند و از هیچ دشمنی با خانواده پیامبر کوتاهی نکردند، با اصل اسلام مخالف بودند. با خاندان پیامبر دشمنی داشتند و حتی به طفل شش‌ماهه امام حسین هم رحم نکردند. حالا هم عمّال تو همان رویه را در پیش گرفته‌اند. رژیم تو هم با اصل اسلام مخالف است، وگرنه به قرآن چه کار داشتند؟»

حجت با تعجب پرسید: «همین‌طور با شاه حرف زدند؟!»

احد گفت: تندتر از این هم گفته‌اند. در جای دیگر به شاه گفتند: «آقای شاه! من به تو نصیحت می‌کنم دست از این اعمال بردار! من نمی‌خواهم اگر روزی ارباب‌هایت خواستند تو بروی، مردم شادی کنند. مثل بعد از جنگ جهانی دوم که پدرت فرار کرد و مردم خوشحال شدند. بدبخت! چهل و پنج سال از عمرت می‌رود، کمی تأمل کن!» (همان: ۸۰)

هتک حرمت شاه و درباریان به اماکن و افراد مذهبی، به عنوان یکی از عوامل نارضایتی مردمی، در

رمان‌های مورد بررسی انعکاس یافته است:

افسر، بلندگوی دستی را پایین آورد و با غیظ پرسید: خادم اینجا تویی؟

بله، جناب سروان منم!

ببینم گوش داری یا کری؟

بله؟

افسر دست دراز کرد و لاله گوش چپ خادم را گرفت و محکم میان انگشت‌هایش پیچاند و

گفت: نه، گوش داری، اندازه خر هم داری!

خادم دردش آمد و گردنش را کج کرد و سرش را عقب کشید و از دست افسر درآورد. صورتش

سرخ شده بود و دور چشم‌هایش اشک نشسته بود... هنوز در حال مالاندن گوشش بود که

سیلی محکم افسر به گونه‌اش نشست و صدایش در حیاط پیچید. این بار هم همه آنهایی که در

حیاط جمع بودند، برگشتند و نگاه کردند ... (فردی، ۱۳۸۷: ۲۵۸)

پیش فرض اساسی رهیافت‌های فرهنگی، آن است که اوضاع روحی و نفسانی و به عبارت دیگر، باور

انسان، سرمنشأ تحول فردی و سپس اجتماعی است. بر این اساس، انسان و باورها و خواسته‌هایش، بنیاد همه

تحولات به‌شمار می‌رود و ساختارهای اجتماعی، عوامل اقتصادی و نظام‌های سیاسی، هنگامی موجب تغییر و

تحول هستند که بتوانند در اوضاع روحی و نفسانی افراد و در باورها و خواسته‌های آنها تغییر ایجاد کنند.

بنابراین، محققان در تحلیل انقلاب اسلامی بر مبنای الگوهای فرهنگی، به دنبال عاملی می‌گردند که در

دهه‌های قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، موجد تحول اساسی در اوضاع روحی و باورهای اساسی مردم ایران

شد. (شجاعیان، ۱۳۸۲: ۱۴۲) آن عامل، نقش اساسی اسلام و مکتب تشیع در بسیج سیاسی - اجتماعی ملت

ایران و ایجاد انگیزه و توان مبارزه و ظلم‌ستیزی در مردم بوده است. بر این اساس، طبیعی است که شاه هر

اقدامی برخلاف اسلام و مکتب تشیع در جامعه انجام داد، بیشترین نارضایتی‌ها را در میان مردم ایران به

وجود آورد.

به قول ژان پیر دیگارد، مردم‌شناس فرانسوی، ایرانیان به‌گونه‌ای واقعی و پیوسته، با رویدادهای عظیمی

چون کربلا و عاشورا زندگی می‌کنند و این حادثه به یکی از پایه‌های اعتقادی و روش‌های زندگی شیعیان در

ایران تبدیل شده است. به همین علت، زنده نگاه داشتن مراسم یادبود حادثه کربلا و نمادهای آن همچون

«شهادت» و «عدالت» در ایران، امری اتفاقی، ساده و گذرا نیست؛ بلکه نوع و روشی از زندگی است که حاکم

بوده و جریان دارد و آثار آن در کوران حوادث ماه‌های قبل از پیروزی انقلاب اسلامی به‌خوبی آشکار است. به

اعتقاد دیگارد، در آستانه انقلاب اسلامی، فرهنگ مردمی ملت ایران که بر پایه حادثه کربلا، این اسطوره

بنیان‌گذار تشیع، بنا شده است، به سلاحی ایدئولوژیک تبدیل شد که مردم ایران، آن را به بهترین شکل در

انقلاب خود به کار گرفتند:

مردم ایران، نقش مثبت امام حسین علیه السلام را در مقابل نقش منفی حکومت یزیدی شاه، بازی

کردند و انفجارهای پی در پی خشم عمومی ملت، در قالب شکل و وزن عزاداری‌های شیعی بروز کرد.^۱ (همان: ۱۹۸)

بنابراین، همان‌طور که در رمان «اسماعیل» نیز آمده است، ایدئولوژی تشیع از نظر ماهیت ضد ظلم و عدالت‌خواهی، جایگاه برجسته‌ای در ترجمان مذهبی نارضایتی‌های اجتماعی داشته است.

نمایش با هم‌سرایی شروع شد. مضمون نمایش، دعوت به انقلاب و رودررویی با لشکر شمر بود. صحبت از امام بود که تنها در مقابل یزید زمان ایستاده است و یاور می‌طلبد، در مقابل یزیدی که با تکیه بر ثروت و قدرت در صدد از میان برداشتن امام و خاموش کردن ندای حق است. انگار زمانه بار دیگر نمایشی با این مضمون پیش روی مردم ایران قرار داده است. (فردی، ۱۳۸۷: ۲۵۶)

نتیجه

جذابیت ادبیات تا حد زیادی در این واقعیت نهفته است که ادبیات برخلاف علم، به موضوع‌های مهمی می‌پردازد، بدون اینکه بخواهد کاملاً جدی گرفته شود. با تحلیل آثار ادبی می‌توان به دریافت کنشگران درگیر در فرایند انقلاب ایران از شرایط اجتماعی جامعه ایران در آن روزها دست یافت و نشان داد که گروه‌های مخالف رژیم چه احساس و پنداشتی از نظام سیاسی و وضعیت جامعه داشته‌اند. با اذعان به این مسئله که رمان‌ها به‌نوعی بازنمای تجربه زندگی کنشگران درگیر در فرایند انقلاب هستند، و با استفاده از تکنیک تحلیل محتوا، میزان بازنمایی و انعکاس نارضایتی در ابعاد چهارگانه آن، در پنج رمان که در فواصل زمانی سال‌های ۱۳۸۹ - ۱۳۷۲ انتشار یافته‌اند، مطالعه شد.

در میان ابعاد چهارگانه نارضایتی، بُعد فرهنگی با ۴۳/۹ درصد و نارضایتی اقتصادی با ۷ درصد، به ترتیب بیشترین و کمترین انعکاس را داشته‌اند. بنابراین، نارضایتی‌های فرهنگی بیش از همه در کانون توجه قرار گرفته است.

در بُعد فرهنگی، مؤلفه‌های «عدم توجه به ساختار مذهبی جامعه» با ۲۲/۸ درصد، «هتک حرمت و سخت‌گیری به روحانیان به‌ویژه امام خمینی (ره)» با ۱۵/۷ درصد و «نقض آشکار قوانین اسلام» با ۵/۲ درصد، بیش از دیگر مؤلفه‌ها بازنمایی شده است. این نتیجه، همسو با آثار نظری و تجربی موجود است. گروهی از محققان به نقش مذهب و جامعیت اسلام در رویارویی با حکومت استبدادی و توانایی آن در رهبری، گسترش بیداری و بسیج نهضت‌های اصیل مردمی پرداخته و اسلام‌خواهی مردم و اسلام‌زدایی شاه را عامل اصلی انقلاب تلقی کرده‌اند. (برای مثال: روحانی، ۱۳۷۱؛ زنجانی، ۱۳۷۱؛ محمدی، ۱۳۶۵؛ امیرارجمند، ۱۹۸۸؛ حشمت‌زاده، ۱۳۷۸؛ عشقی، ۱۳۷۹) از مظاهر سیاست‌های اسلام‌زدایی شاه می‌توان به مواردی

۱. برای طرح نظریه دیگر درباره انقلاب اسلامی ایران، از این منبع استفاده شده است: محمدباقر خرمشاد، «انقلاب اسلامی ایران در رهیافت فرهنگی اندیشمندان فرانسوی»، مقاله چاپ‌نشده.

همچون حذف قید اسلام و قسم به قرآن در شرایط داوطلبان انجمن‌های ایالتی و ولایتی، مخالفت با روحانیان و تغییر تاریخ هجری به تاریخ شاهنشاهی اشاره کرد. (روحانی، ۱۳۷۱: ۱۰۱)

برجسته شدن بُعد فرهنگی نارضایتی‌ها، به‌نوعی بازتاب شرایط و بسترهای اجتماعی - سیاسی و فرهنگی جامعه، و مؤید نظریه بازنمایی است. بنابراین، آنچه بیش از مشکلات اقتصادی بر مردم تأثیر داشت، تغییر ساختار فرهنگی بود که تحت تأثیر فرهنگ غربی، معیارهای مذهبی و اخلاقی ایرانیان مسلمان را نشانه گرفته بود.

«پناهی» نیز در تحلیل محتوای شعارهای انقلاب اسلامی، بر ماهیت فرهنگی آنها تأکید کرده است. در این تحقیق، ۴۸ درصد شعارها مربوط به آرمان‌ها و ارزش‌های فرهنگی، ۳۵ درصد مربوط به آرمان‌ها و اهداف سیاسی، ۵/۵ درصد مربوط به آرمان‌ها و اهداف اقتصادی و ۱۰ درصد مربوط به ضرورت وحدت و مبارزه برای تحقق این آرمان‌ها بود. (پناهی، ۱۳۸۳: ۱۷۸)

در مورد نحوه بازنمایی ابعاد نارضایتی، به تفکیک رمان‌ها باید گفت که در رمان «قطار ۵۷»، بُعد سیاسی با ۶۴/۲ درصد، بیش از سایر ابعاد نارضایتی، بازنمایی شده است. ابعاد اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، در مراتب بعدی اهمیت قرار داشته‌اند. بنابراین، در این رمان، بیشتر بر بُعد سیاسی نارضایتی‌ها تأکید شده است. همچنین مؤلفه «تکیه بر قدرت‌های بیگانه»، با ۲۸/۵ درصد، بیش از سایر مؤلفه‌ها به‌مثابه عامل نارضایتی عنوان شده است. مؤلفه‌های «وجود دستگاه مخوف ساواک» و «نبود عدالت اجتماعی در جامعه» در مراتب بعدی اهمیت قرار داشته‌اند. در این رمان، به ظرافت، بر تأثیر قشر فرهیخته دانشجوی و روشنفکر و خواص جامعه بر توده مردم و به‌ویژه سهم جوانان در گسترش باور تعمیم‌یافته اصلاح‌پذیر نبودن رژیم پهلوی و عملی بودن عبور و گذار از این رژیم تأکید شده است.

در رمان «اسماعیل»، بُعد فرهنگی با ۵۷/۱ درصد بازنمایی شده است. بُعد سیاسی با ۳۵/۷ درصد در جایگاه دوم قرار دارد. بنابراین، می‌توان گفت که در این رمان، بیشتر بر نارضایتی‌های فرهنگی تأکید شده است. همچنین، تأکید بر مؤلفه «عدم توجه به ساختار مذهبی جامعه» با ۲۱/۴ درصد، بیش از سایر مؤلفه‌ها بوده است. مؤلفه‌های «قدرت خودکامه شاه»، «تکیه بر قدرت‌های خارجی»، «هتک حرمت و سخت‌گیری به روحانیان به‌ویژه امام خمینی علیه‌السلام» در مراتب بعدی قرار می‌گیرند. در این رمان، بر نقش مساجد به عنوان کانون انقلاب، در هماهنگی، آگاهی‌بخشی و بسیج مخالفان، بسیار تأکید شده است.

در رمان دو جلدی «جزیره سرگردانی» و «ساربان سرگردان»، نارضایتی‌های سیاسی و فرهنگی هر کدام با ۳۵/۷ درصد، بیشترین میزان بازنمایی را به خود اختصاص داده‌اند. بُعد اقتصادی با ۲۱/۴ درصد در مرتبه بعدی قرار دارد. «عدم توجه به ساختار مذهبی جامعه» با ۲۱/۴ درصد بیش از سایر مؤلفه‌ها انعکاس یافته و بیشتر، نارضایتی‌های فرهنگی و سیاسی بازنمایی شده است.

در رمان «فصل کبوتر»، نارضایتی‌های فرهنگی با ۷۳/۳ درصد، بیش از سایر ابعاد نارضایتی بازنمایی شده است. نارضایتی اجتماعی با ۲۰ درصد در مرتبه بعدی قرار دارد. در این رمان، مؤلفه «هتک حرمت و سخت‌گیری به روحانیان به‌ویژه امام خمینی رضی الله عنه» با ۴۰ درصد بیش از سایر مؤلفه‌ها سبب نارضایتی در جامعه بیان شده است. مؤلفه‌های «عدم توجه به ساختار مذهبی جامعه» و «نبود عدالت اجتماعی در جامعه» در رده‌های بعدی، بیش از دیگر مؤلفه‌ها بازنمایی شده است.

کلام آخر اینکه، تولید هر اثر هنری، از ذهنیت، نظام معنایی و خاستگاه اجتماعی تولیدکنندگان آن، اثر می‌پذیرد. بررسی این جایگاه، مستلزم اتخاذ تمهیدات نظری و روشی دیگر در قالب تحلیل روایت و تحلیل گفتمان است که در این مقال نمی‌گنجد و پژوهش مستقل دیگری می‌طلبد.

منابع و مآخذ

۱. اکبری شلدراهی، فریدون، ۱۳۸۲، *درآمدی بر ادبیات داستانی پس از پیروزی انقلاب اسلامی*، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲. امیراحمدی، هوشنگ، ۱۳۷۲، «انقلاب‌های طبقه متوسط در جهان سوم»، *اطلاعات سیاسی - اقتصادی*، شماره ۱۳۸ - ۱۳۷.
۳. بدیعی، نعیم، ۱۳۸۰، *تحلیل محتوا*، تهران، اداره کل تبلیغات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴. پاینده، حسین، ۱۳۷۴، *مجموعه مقالات نخستین سمینار بررسی مسائل رمان در ایران*، تهران، دفتر مطالعات ادبیات داستانی.
۵. پناهی، محمدحسین، ۱۳۸۳، *جامعه‌شناسی شعارهای انقلاب اسلامی*، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
۶. حشمت‌زاده، باقر، ۱۳۷۸، *چارچوبی برای تحلیل و شناخت انقلاب اسلامی ایران*، تهران، اندیشه معاصر.
۷. حکیمی، محمدرضا، ۱۳۷۷، *ادبیات انقلاب و تعهد در اسلام*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۸. دانشور، سیمین، ۱۳۷۲، *جزیره سرگردانی*، تهران، خوارزمی.
۹. _____، ۱۳۸۰، *ساریان سرگردان*، تهران، خوارزمی.
۱۰. دو وینیو، ژان، ۱۳۸۸، *جامعه‌شناسی هنر*، ترجمه مهدی سبحانی، تهران، نشر مرکز.
۱۱. رئیسی، رضا، ۱۳۸۶، *قطار پنجاه و هفت*، تهران، سوره مهر.
۱۲. رفیع‌پور، فرامرز، ۱۳۷۰، *توسعه و تضاد*، تهران، شرکت سهامی انتشار.
۱۳. روحانی، سیدحمید، ۱۳۷۱، *نهضت امام خمینی*، ج ۳، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۴. زیباکلام، صادق، ۱۳۷۲، *مقدمه‌ای بر انقلاب اسلامی*، تهران، روزنه.
۱۵. سپانلو، محمدعلی، ۱۳۷۰، *نویسندگان پیشرو ایران*، تهران، انتشارات نگاه، چاپ سوم.

۱۶. ستمی، محمد هادی، ۱۳۷۷، «نظریه بسیج منابع و انقلاب اسلامی ایران»، در *رهیافت نظری بر انقلاب اسلامی*، تهران، معاونت امور اساتید و دروس معارف اسلامی.
۱۷. شجاعیان، محمد، ۱۳۸۲، *انقلاب اسلامی و رهیافت فرهنگی*، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۸. شمیسا، سیروس، ۱۳۸۱، *انواع ادبی*، تهران، فردوس.
۱۹. طالبان، محمدرضا، ۱۳۸۳، «درآمدی منطقی بر تبیین فرهنگی انقلاب ایران»، *فصلنامه نامه پژوهش فرهنگی*، شماره ۸، دوره جدید.
۲۰. عشقی، لیلی، ۱۳۷۹، *زمانی غیر زمانها*، ترجمه احمد نقیب‌زاده، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
۲۱. عمید زنجانی، عباسعلی، ۱۳۷۱، *انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن*، تهران، کتاب سیاسی.
۲۲. _____، ۱۳۷۱، *انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن*، تهران، کتاب سیاسی.
۲۳. عیوضی، محمدرحیم، ۱۳۸۰، *طبقات اجتماعی و رژیم شاه*، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲۴. فتاحی، حسین، ۱۳۸۸، *فصل کبوتر*، تهران، انجمن قلم ایران.
۲۵. فردی، امیرحسین، ۱۳۸۷، *اسماعیل*، تهران، سوره مهر.
۲۶. کلیگز، مری، ۱۳۸۸، *در سنامه نظریه ادبی*، ترجمه جلال سخنور، الهه دهنوی و سعید سبزیان، تهران، اختران.
۲۷. محمدی، منوچهر، ۱۳۶۵، *تحلیلی بر انقلاب اسلامی*، تهران، امیرکبیر.
۲۸. _____، ۱۳۷۲، *انقلاب اسلامی، زمینه‌ها و پیامدها*، تهران، معارف.
۲۹. مرادپور، مهدیه، ۱۳۸۹، «بازنمایی نارضایتی سیاسی - اجتماعی در رمان‌های اجتماع‌نگارانه پیش از انقلاب»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
۳۰. مسکوب، شاهرخ، ۱۳۷۳، *داستان ادبیات و سرگذشت اجتماع*، تهران، نشر فروزان، چاپ اول.
۳۱. مشیری، فرخ، *دولت و انقلاب اجتماعی در ایران*، تهران، قصیده سرا.
۳۲. ملکوتیان، مصطفی، ۱۳۸۷، *بازخوانی علل وقوع انقلاب اسلامی در سپهر نظریه پردازی‌ها*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳۳. هولستی، ال.آر، ۱۳۷۳، *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی*، ترجمه نادر سالارزاده امیری، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
34. Alexander, Victoria. D, 2003, *Sociology of the Arts*, London: Blackwell publishing
35. Allen, P.M, 1954, *The Sociology of Art in America*, Phd Diss: Atlanta, Emory University.
36. Amir Arjomand, said, 1988, *The Turban For The Crown: The Islamic Revolution In Iran*, oxford, oxford university press.
37. Kornblum, William, 1994, *Sociology in a changing Society*, Tx: Harcourt Brace
38. Paul, John, 2005, *Art as Weltanschauung: An Overview of Theory in The Sociology of Art*, Electronic Journal of Sociology.